

9.

Linearitás és összehasonlító stilisztika

SZABÓ ZOLTÁN

1. Előadásom tárgya egy tudományközi kettősség, az összehasonlító stilisztika és egy szövegtani kategória, a linearitás kapcsolata. Mindeddig az összehasonlító stilisztikát más diszciplínával való összefüggésében próbáltam megvilágítani, így például a kontrasztív nyelvészettel, fordítástudománnyal, összehasonlító irodalomtudománnyal és a tavalyi debreceni konferencián a témánkhoz közel álló összehasonlító szövegtannal. Most viszont nem egy diszciplínával, hanem egy tudomány kategóriájával, a linearitással hozom összefüggésbe.

Először egészen röviden az összehasonlító stilisztika idevágó kérdéseiről szólok, majd valamivel részletesebben, de távolról sem kimerítően a linearitás lényegére utalnék, ez esetben is csak arra, ami témánk szempontjából releváns, hogy aztán mindezt vizsgálati lehetőségekkel szemléltessem.

2. Az összehasonlító stilisztika viszonylag régi, ma mégis eléggé elhanyagolt ága a stilisztikának. Jellegzetes tárgyköre korábban és nem egy szakembernél ma is két nyelv stíluseszközeinek, stiláris sajátosságainak az egybevető vizsgálata, például Malblanc (1944) francia–német vagy Vinay és Darbelnet (1964) francia–angol összehasonlító stilisztikája. Más jelenségek vizsgálatára, mindenekelőtt irodalmi alkotások stílusának összehasonlító elemzésére elsősorban az összehasonlító irodalomtudományi vizsgálatokban került sor, például Goethe és Byron hasonló tartalmú versének (*Ismered a hont?* Zsirmunszkij 1963) összehasonlítása.

Gondolom, ennyiből is kiderül, hogy az összehasonlító stilisztika újra átgondolásra, javításra, újításra és egyáltalán jobb alapozásra szorul. Javítása egy hármass feladatkörhöz kapcsolódik.

Az első kiterjesztése tárgykörének a bővítésével, azaz az összehasonlítás elvének érvényesítése a stilisztika valamennyi ágában, tehát nemcsak stíluseszközök, stiláris sajátosságok egybevetése, mint korábban és még ma is, továbbá bővítése azzal is, hogy az egy nyelven belüli lehetőségeket is idevonjuk, tehát nemcsak nyelvek közötti összehasonlítással foglalkozunk.

Az újítást, javítást célzó második feladat lenne társtudományainak az idevonnása, eredményeinek a felhasználása. Társtudományai például az összehasonlító irodalomtudomány vagy a fordítástudomány vagy több ok miatt is a szövegtan (sőt az ezen belül lehetséges összehasonlító szövegtan), és amiből a most itt tárgyalandó kérdés is adódik.

A harmadik feladat az összehasonlító stilisztika elméleti alapjainak korszerűsítése. Ezt szerintem elsősorban a szemiotika biztosítja, amely — a stilisztika mai szövegtani kapcsolódásaiból következően — a Petőfi S. Jánostól kifejlesztett szemiotikai textológia irányába mutat (l. pl. Petőfi 1990), és ez ismét témánk idetartozását jelzi. Emellett az elméleti alapot illetően produktívnak tűnik a kognitív nyelvészet is, már csak azért is, mert — ahogy Tolcsvai (1996: 52–53) véli — „a stílus kérdésében az összehasonlítás és a hozzá szükséges emlékezet képessége az alap”.

Ennyit röviden az összehasonlító stilisztikáról, témánk egyik diszciplínájáról. Valamivel többet kell mondanom a vizsgálat tárgyáról, a linearitásról mint szövegtani kategóriáról.

3. Mint oly sok szövegtani kategóriának az értelmezésében, a linearitás megítélésében és a rá vonatkozó, jórészt szinonima értékű műszóhasználatban is feltűnő a sokféleség.

A leginkább elfogadható értelmezések összegezéséeként a linearitás szövegszerkezeteket alakító, strukturáló eljárás, módozat, illetőleg ennek eredménye, jellegzetes szövegsajátosság, amelynek tér- és időbeli irányultsága, továbbá szervezettsége (rendezettsége, strukturáltsága) van, vonalstruktúrát alkot, azaz hosszirányú, vízszintes (horizontális) irányultságú.

És néhány az elmondottakat konkretizáló értelmezés. Leech és Short (1981: 211) szerint a szövegeknek kiemelkedő sajátossága a linearitás, hisz a beszéd lineárisan halad előre időben, az írás pedig térben. Petőfi (1991: 23, 26) egyik értelmezéséből azt emelem ki, hogy a lineáris strukturáltság a parallelizmusok, visszatérések jellegének meghatározását jelenti, és ez — mint látni fogjuk — vizsgálataink számára jó eligazító szempontot jelent. Mindettől eltérő, sajátos felfogást képvisel Deme (1971: 397) azzal, hogy a linearitást törvénynek tekinti, amely a szerkezetbeli terheltségek lineáris eloszlásának és változásainak a törvénye.

Témánk szempontjából mindennél fontosabb az, hogy a linearitásnak különböző alkotórészei, kísérői, velejárói vannak, mint amilyen például a téma–réma viszony vagy a hozzátoldás, bővítés, felcserélés, átrendezés, visszatérés, megfordíthatóság, sűrítés, szétszórás, továbbá az explicit és implicit viszony. Ezek egy része vizsgálatainkban szerepel, más részére később és másutt kerül sor.

4. Ezzel áttérhetünk a stilisztika területére. Az áthajlás témánkbeli lényegének megértéséhez jó analógiaként szolgálhat a vonal két jelentése. Az egyik — amit eddig tárgyaltunk — a linearitás vízszintes irányultsága, vonalstruktúrája. A másik pedig a stilisztikai lehetőségekre utaló jelentés, amihez forrás Alexander Bernát filozófus magyarázata a vonal esztétikájáról. Szerinte ugyanis a vonal „a hasznosság termékeny talajából” fakad, segítségünkre van „a térben való eligazodásban, a valóság utánzásában, majd az utánzás átszellemesítésében, művészi

alakításában”, hisz „a lélek indulatait és a valóság jellegét egyaránt ábrázolhatja” (idézi Pók 1972: 484, 486).

A vonalnak ezzel a konnotációjával tudjuk megmagyarázni a linearitás stilisztikai lehetőségeit, tényleges stiláris értékeit, mindazt, ami a linearitás különböző szerkezeti formáiból fakadó sajátos többlet, és ami itt most az összehasonlító vizsgálatok tulajdonképpeni tárgya. És ehhez alap lenne egy kidolgozandó stilisztikai linearitástan, aminek egyik ága lehetne a linearitásra alapozó összehasonlító stilisztika.

Különben a linearitás a stilisztikában alig tanulmányozott jelenség. Csak szórványos megnyilvánulásokról beszélhetünk (l. pl. Szabó 1996, 1998). Íme ezekből két példa. Szegedy-Maszák (1980: 367–368, 430, 437) az ismétlést a linearitásnak megfelelő folytonossághoz és a folytonosság megszakításához köti. Így jut el annak felismeréséhez, hogy a metafora lényegében ismétlődés-alakzat. Szili (1994: 625, 635) a stilisztika szempontjait is figyelembe vevően vizsgál versszerkezeteket. Vezérelve a lineáris rend rendezése és a térbeli elrendezés topológiája.

A linearitásra alapozó eddigi összehasonlító stilisztikai vizsgálatokról ennél is kevesebbet tudunk. Ezért is az eddig tárgyalt kérdések megvilágítására három példát szeretnék mondani.

5. Az egyik stílustörténeti téma: két irányzat, a barokk és a rokokó egybevetése. A barokkra jellemző linearitás tulajdonképpen egy sajátos vonalvezetés, aminek lényege a kiterjedtség, a sokfelé ágazás, a beékelődés, az egymásba fonódás, a tömbalkotás. Példánkban, Koháry István verskötetének hosszú prózamondataiban a halmozások, részletezések zsúfolttá teszik a lineáris szerkezetet, ugyanakkor díszítik, ékesítik is: „*Olykor időt nyerve, vagy hogy inkább vesztve, vontatva, folytatva, henyélve s-eltöltve, bút üzve, kergetve, bánatot kerülve, in-séget enyhítve, gerjesztve s nevelve, az Vasat pengetve, vagy sokat szenvedve, keserves nótákra éneket szerezve, szóknak bötűire, koholt és faragot, egybenkötött s-összefűzött, pennára felvet, papírosra letet fűzfaverseknek Vége.*” (A meggyűkerezett rabságos bánatnak keserves búsulással elterjedt ágain kinőtt fűzfaversek 1685)

Ezzel szemben a rokokóban egészen más jellegű linearitás alakult, amire már nem szövevényesség, zsúfoltság a jellemző (már csak azért sem, mert a mondat-szerkezetek megrövidültek, és jó mozaikként illeszkednek össze), hanem a verssorok mesterkélt elhelyezése, feltűnő sortipografizálás, díszítő vonalvezetés, ami — Baróti (1986: 99) szerint — más művészetek díszítő elemeinek vonalvezetésére emlékeztet. Közismert Csokonai *A Reményhez* című versének játékos szakaszalakzata, vonaleffektusa. Rövidebb és hosszabb sorok váltakoznak szeszélyesen, és a sorok első betűjének helye, beütése sem ugyanaz, hanem ez is eltérő:

*Földiekkel játszó
Égi tünemény
Istenségnek látszó
Csalfa vak Remény.*

Amade László több versében is a verssorok „csipkézett” alakzatai vallanak feltűnő linearitásról:

*Kit ő kíván, nálad az kincs,
Néki nincs,
Búja sincs;
Mondá cinege: nincs, nincs, nincs.
(Madárkák is vigasztalják)*

A második példa a linearitásban, a folyamatosságban megnyilvánuló implicit-explicit viszony megnyilvánulása megszakítással vagy többletközlés formájában, ami részben hasonlít a tematikai ugráshoz (Szikszainé 1999: 367), és ezt most itt műfordításokkal világítjuk meg.

Példánk Ady *Párisban járt az Ősz* című versének a következő részlete: *S égtek lelkemben kis rőzse-dalok ... Arról, hogy meghalok*. Kifejtve így lenne: a rőzse-dalok arról szólnak, hogy meghalok.

Román fordítása épp annyira implicit, mint a magyar eredeti: *În suflet îmi ardeau / Cântece mici ca vreascuri ... că voi muri* (Emil Giurgiuca fordítása; szó szerint: lelkemben mint rőzse égtek kis dalok, hogy meghalok).

Az angol fordításban a kritikus rész explicit: *Small, twiggy Songs within my spirit burned ... I knew for death they yearned* (Anton A. Nyerges fordítása; szó szerint: kis gallyas dalok égtek a lelkemben ... Tudtam, hogy halál után sóvárogta).

A harmadik példa stílustipológiai összehasonlítás. Raymond Queneau *Stílusgyakorlatok* című jól ismert paródiáját 99 különböző stílusban megírt kis szöveg alkotja (Bognár József fordításában, *Stílusgyakorlatok*, Helikon Kiadó, 1988). Ebből itt most csak az első mondatokkal foglalkozom, és ezeknek is csak három, a témánk szempontjából releváns változatát emelem ki, és elemzem linearitáukat.

A kiindulópont, az *Emlékeztető* a kis elbeszélés, egy egyszerű történet első mondata: „Az ötösön csúcsforgalomban” (5). Az első változat, a szerző műszavával *Hivatalos levél*-ben: *A mai nap folyamán a déli órákban egy autóbusz peronján voltam található, mely autóbusz a Courcelles utcán haladt a Champerret tér irányában. A fent említett autóbusz telítve volt, sőt bátorkodom megkockáztatni, túltelítve* (27). Sok benne a bővítés, az explicit-implicit viszonyban túlteng a nem mindig lényegest közlő explicit, ami a legtöbb esetben a hivatalos stílus sajátosságaiból, elsősorban a körülményeskedésből természetesen következnek, és ez nyújtja, bonyolítja a szövegrészlet linearitását, különösen feltűnő ez,

ha az *Emlékeztető* három szóból álló mondatához viszonyítjuk, azzal vetjük egybe.

A második a *Logikusan*-nak nevezett változat: *Autóbusz. Peron. Autóbuszperon. Ez a helyszín. Dél. Hozzávetőleg. Ez az időpont.* (30). A kiterjesztett linearitás felszabdalt, jórészt egyszavas mondatokból áll.

A harmadik változat a *Visszafelé: Mindez egy tömött ötös peronján történt, ma délben* (9). Érdekessége az, hogy az első mondat itt a szöveg utolsó mondata lett, vagyis a lineáris rend rendezésében jelentős változás történt, és ez így beillik abba a kategóriába, amit az irodalmár Szili (1994: 625, 635) a térbeli elrendezés topológiájának nevez, és a minket érdeklő lényegéről sokat elárul a szóban forgó geometriai kategória régebbi elnevezése: az *analysis situs* 'a helyzet, fekvés, elhelyezés elemzése' (Farkas 1972: 414). Ilyen alapon beszél Van Dijk (1972: 70, 88–89) a szövegek topológiai logikájáról, sőt topológiai előfeltevéseiről is, Plett (1975) pedig széthelyezett (távolsági) és érintkezési topológiai viszonyról. A szóban forgó linearitásbeli megfordíthatóságot Szegedy-Maszák (1980: 451) metaforikusan ráknak és rákmegfordításnak nevezi.

Queneau a *Stílusgyakorlat*-ában a stílusváltozatok sajátosságait a paródia műfajnak megfelelően eltúlozza. De épp az ilyen túlzások miatt paródiája nagyon tanulságos, hisz jól kirajzolódnak a stílustípusok, stíluszínezetek sajátos vonásai, és összehasonlító vizsgálatuk révén mindegyik változat linearitásáról is sokat megtudhatunk.

6. Az elmondottakból levonható legfontosabb következtetés az, hogy az összehasonlító stilisztika segítségével többet tudunk meg a linearitásról és a linearitás stilisztikai funkcióiról. Ugyanakkor a linearitás tanulmányozása révén az összehasonlító stilisztika és egyáltalán a stilisztika is sokat nyerhet.

Továbbá — mint erről más esetekben, az összehasonlító stilisztika más kapcsolatairól szólva — itt is elmondhatjuk, hogy az összehasonlító stilisztika segítségével a stílusbeli egyedit egy jelenségnek egy nyelv kontextusában való vizsgálatát egy tágabb összefüggésrendbe helyezve lehet tanulmányozni, és így az általános, az általános stilisztika (stíluselmélet) felé haladni, ami párhuzamos lehet az eddig elhanyagolt összehasonlító szövegtani vizsgálatokkal, amelyek szintén az általános felé tendálnak.

Ebből is következik, hogy az összehasonlító vizsgálatok egyik eredménye lehet stilisztikai univerzálék felfedése és az is, hogy így lehet eljutni a stílusokbeli sokféleséget, variánságot redukáló, a lényeget magába sűrítő, az azt kiemelő invariánshoz. Mind az univerzálék, mind pedig az invariáns a tudományok sajátos és nélkülözhetetlen kategóriája.

Irodalomjegyzék:

- Baróti Dezső 1986. *A rokokó*. A bevezető tanulmányt írta, a szövegeket válogatta Baróti Dezső. Budapest: Gondolat.
- Deme László 1971. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dijk, Teun A. van 1972. *Aspects of Text Grammars: A Study in Theoretical Linguistics and Poetics*. The Hague–Paris: Mouton.
- Farkas Miklós (főszerk.) 1972. *Matematikai kislexikon*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- Fogarassy Miklós 1986. „Beszélyes” vonalvezetés. Tanulmányok — Studije. Újvidék: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. 18/19. füzet: 61–64.
- Leech, G.—Short, M. H. 1981. *Style in Fiction. A Linguistic Introduction to English Fictional Prose*. London and New York: Longman.
- Malblanc, A. 1944. *Pour une stylistique comparée du français et de l'allemand*. Paris.
- Petőfi S. János 1990. *Szöveg, szövegtan, műelemzés*. Budapest: Országos Pedagógiai Intézet.
- Petőfi S. János 1991. *A humán kommunikáció szemiotikai elmélete felé*. (Szövegnyelvészet – Szemiotikai textológia). Szeged: Gold Press.
- Plett, H. F. 1975. *Textwissenschaft und Textanalyse*. Heidelberg: Quelle und Meyer.
- Pók Lajos 1972. *A szecesszió*. A bevezető esszét írta, a szövegeket és a képeket válogatta, szerkesztette Pók Lajos. Budapest: Gondolat.
- Szabó Zoltán 1996. Stílusirányzati sajátosságok lineáris szövegszerkezetekben. In: R. Molnár Emma (főszerk.): *Absztrakció és valóság*. Békési Imre közönlés. Szeged: JGyTF Kiadó. 303–311.
- Szabó Zoltán 1998. Szövegszerkezetek linearitása stilisztikai megközelítésben. In: Horváth Katalin és Ladányi Mária (szerk.): *Elem szerkezet és linearitás — A jelentés és szerkezet összefüggése*. Budapest: ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 219–228.
- Szegedy-Maszák Mihály 1980. *Világkép és stílus — Történeti-poétikai tanulmányok*. Budapest: Magvető.
- Sziksainé Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Budapest: Osiris.
- Szili József 1994. *A szövegszimmetria topológiája avagy önszerkesztő és önzáró szövegstruktúrák a 19. századi magyar lírában*. ItK. 5–6: 610–638.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Vinay, J. P. et Dalbernet, J. 1964. *Stylistique comparée du français et de l'anglais*. Paris: Didier.
- Zsirmunskij, V. M. 1963. „Ismered a hont?” Goethe és Byron költészete. Összehasonlító stilisztikai vizsgálat. FK. 9. 1–2: 1–15.